

עינויים בלקסיקון כינויי המקדש ותחומו בתורה ובנבואה

"לה' הארץ ומלואה תבל ויושבי בה" (תהילים, כ"ד, א).

כל הבריאה כולה היא היכלו של הקב"ה. לשם מה מצווה אפוא הקב"ה על הקמת בית לכבודו? שאלה זו העסיקה את הנביאים; כך ניבא ישעיהו:
"השמים כסאי והארץ הדום רגלי אי זה בית אשר תבנו לי ואי זה מקום מנוחתי"
(ישעיה, ס"ו, א).

ובסגנון דומה מוכיח המשורר בתהילים את באי בית המקדש:
"לא אקח מביתך פר ממכלאתיך עתודים. כי לי כל חיתו יער בהמות בהררי אֶלֶף.
ידעתי כל עוף הרים וזיו שְׂדֵי עמדי. אם ארעב לא אִמַר לְךָ כי לי תבל ומלאה..."
(תהילים, נ"ט-יב).¹

אין הקב"ה צריך בית לשכון בו ולא קרבנות כמאכל. רעיונות אלו ודומיהם חוזרים בשינויי גוון כמעט אצל כל הנביאים. דווקא בתורה, שיש בה פרשיות רבות העוסקות במקדש והלכותיו, לא מצאנו התייחסות והתמודדות גלויה עם שאלה זו; ובכל זאת אפשר לעמוד על התמודדותה של התורה עם שאלות אלו מתוך בחינה של לשון פרשיות התורה העוסקות במקדש ומתוך השוואתה ללשונם של נביאים, וזאת ננסה לעשות כאן. התורה כתובה פרשיות פרשיות ולכל פרשייה הגוון המיוחד לה. בדברינו נתייחס לבחינות השונות שבתורה ולייחודה הלשוני של כל בחינה ובחינה.²

א. שמות המקדש

כיצד נקרא בית המקדש במקרא? השם הנפוץ במקרא למקדש הוא **בית ה'** או **בית אלוהים**,³ למשל: "אין זה כי אם **בית אלהים**... יהיה **בית אלהים**" (בראשית, כ"ח, יז, כב),

¹ תודה לתלמידי 'שילוב' ה' בישיבת הקבוץ הדתי, שעמם ליבנתי בשנת תשנ"ב את הדברים הנדונים במאמר.

² על הקרבה של מזמור זה לתוכחת הנביאים עמד המאירי בפירושו לפרק: "...והחל להזהירם ש..לא יבטחו בחטאייהם בהביא את הקרבנות... והנביאים היו מזהירים אותם על זה..."

³ כידוע, הגדרת תחומה המדויק של כל בחינה ובחינה היא בעיה קשה, ועל כן איני רואה חובה לעצמי לעסוק בכך במאמרי זה.

ראה: מ' הרן, הערך 'מקדש' באנציקלופדיה מקראית (כרך ה, עמ' 322-323).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"מדי עלתה בבית ה' כן תכעסנה" (שמו"א, א', ו), "לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב" (ישעיה, ב', ג; מיכה, ד', ב). והנה זה פלא: שם זה, החוזר למעלה מאלף פעמים בספרי נביאים וכתובים, נמצא בתורה רק חמש פעמים (בראשית, כ"ח, יז; כב; שמות, כ"ג, יט; ל"ד, כו; דברים, כ"ג, יט), ואינו נזכר כלל בפרשיות רבות העוסקות בהלכות המשכן והקרבות. נדירות השם הזה אומרת דרשני, שהרי לכאורה השם 'הפשוט והטבעי' למקדש הוא אכן בית ה'. אלא שמן השם הזה משתמע כביכול כאילו בית המקדש הוא ביתו של ה'. התורה אינה משתמשת בשם הזה, ובכך היא מכריזה כביכול: לה' הארץ ומלואה, ואף השמים ושמי השמים לא יכללוהו; אין הקב"ה צריך בית לצרכיו.

בפרקי המשכן בספר שמות ובספר במדבר השם הנפוץ הוא **משכן**. אמנם גם משמעות השם **משכן** היא כמשמעות השם **בית**, היינו מקום ששוכנים וגרים בו, אולם השם **משכן** כמעט ואינו משמש ככינוי למגורי אדם.⁴ יש להניח שהשימוש בשם שאינו נפוץ למגורי אדם אינו בכדי. אף בכך אומרת התורה: אין זה בית ככל בתי בני האדם, כי אין ה' צריך בית לשכון בו.

גבוה מעל גבוה. אף שאין ספק שבביטוי **משכן** אין התורה מתכוונת למקום שה' גר בו, ישנן פרשיות שבהן התורה נמנעת מלהשתמש אף בשם הזה ובוחרת בביטוי **אהל מועד**. כך, למשל, בחטיבת הפרקים א-י בספר ויקרא.⁵ דומה שההסבר לכך ברור: לשם **משכן** משמעות של מגורים, ואילו משמעות השם **אהל מועד** היא המקום שה' נועד בו עם נביאו:⁶ "ונועדתי לך שם ודברתי אתך..." (שמות, כ"ה, כב) - אין זה מקום קבע לה', אלא רק מקום שהוא נועד בו עם בני האדם. חטיבת הפרקים הזאת מיוחדת אף בכך שהיא נמנעת מלהשתמש בשם **מקדש** הנזכר במקומות אחרים בתורה. להדגשת חסרונו של השם **מקדש** נשווה שני פסוקים מקבילים:

"ומפתח **אהל מועד** לא תצאו... כי שמן משחת ה' עליכם"

(ויקרא, י', ז).

"ומן **המקדש** לא יצא... כי נזר שמן משחת אלהיו עליו"

(ויקרא, כ"א, יב).

הפסוקים האלה דומים ביותר זה לזה, ובולט ההבדל ביניהם בכינוי מקום העבודה. יש להניח שהתורה בוחרת להימנע מן השימוש בשם **מקדש** בחטיבת הפרקים הנזכרת,

⁴ מתוך 139 פעמים שהשם **משכן** נזכר במקרא, רק כחמש עשרה פעמים הוא משמש ככינוי למגורי אדם. בצורת שם עצם ביחיד בא השם רק בפרשת קורח, בצירוף "משכן קרח" (במדבר, ט"ז, כד, כז).

⁵ רק פעם אחת נזכר הכינוי **משכן**, בויקרא, ח', י. הפסוק הזה חורג ובולט בייחודו בחטיבה זו גם מבחינות אחרות, ואין הוא יכול ללמד על הכלל כולו.

בספר שמות התורה משתמשת בשני הכינויים במקביל. ראה לדוגמה את פסוקי הסיום של הספר: "ויכס הענן את **אהל מועד** וכבוד ה' מלא את **המשכן**. ולא יכל משה לבוא אל **אהל מועד**... וכבוד ה' מלא את **המשכן** (שמות, מ', לד-לה וראה גם בכל הפרק).

חטיבת עשרת הפרקים הראשונים בספר ויקרא קשורה לפרשיות נוספות במקרא, אולם איני רוצה להיכנס כאן לדיון בכך. אומר רק שיש ייחוד לפרשייה זו, אף כלפי הפרשיות הקרובות לה.

⁶ כך מבאר את השם רד"צ הופמן בפירושו לויקרא, א', א (מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' עז).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מכיוון שמשמעות הכינוי **מקדש** הוא 'מקום הקדוש בזכות עצמו'. אמנם יש לציין שאין התורה נמנעת מן השימוש בשם 'קודש' בחטיבה זו.⁷

על הניגוד שבין **בית** ובין **אוהל** עומד הנביא הושע:

"סבבני בכחש אפרים... בבטן עקב את אחיו ובאונו שָׁרָה את אלהים. ויָשָׁר אל מלאך ויָכַל בכה ויתחנן לו בית אל ימצאנו... ואתה באלהיך תשוב... ואנכי ה' אלהיך מארץ מצרים עד אֲשִׁיבְךָ באהלים כימי מועד. ודברתי על הנביאים..."
(הושע, י"ב, א-יא).

הנבואה קשה, ולא באתי לבאר אלא את הנוגע לענייננו. הושע ניבא כאן כנגד אנשי בית אל וכנגד דבריהם על ייחודו של המקום הזה, שהוא לדבריהם בית אלוהים כפשוטו. אומר כנגדם הושע: אין ה' צריך בית, אלא בני אדם נביאים הרוצים לשמוע את דברו. דווקא הימים שה' התגלה בהם באוהל צנוע ללא מקום קבע היו ימי תפארה וחסד נעורים. דרך אחרת שהתורה נוקטת כדי להבהיר שאין המשכן בית ה', היא השימוש בביטויים **משכן העדות ומשכן אהל מועד**.⁸ כלומר, אין זה מקום משכן ומגורי ה' אלא משכן הנועד להיוועד בו עם ה'.

גבוה מעל גבוה. בספר דברים דרך מיוחדת להתמודדות עם הבעיה. אין מדובר בו על הליכה לבית או לאוהל אלא "אל המקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם" (דברים, ט"ז, ו; ועוד). ללמדך שלא נבחר המקום כדי שישכון שם ה', אלא לשכן את שמו בלבד. השם מסמל את הנוכחות אך אינו נוכחות ה' באופן ממשיל.⁹

אף עניין בחירת המקום קשור לבעיה זו. בעניין בחירת עם ישראל אומר הכתוב בספר דברים:

"הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה. רק באבתיך חשק ה' לאהבה אותם ויבחר בזרעם אחריהם"

(דברים, י', יד-טו).

מה פשר הקשר בין שני הפסוקים, בין יחס ה' לבריאה כולה לבין בחירת העם? ה' **אינו צריך** את עם ישראל כעמו, שהרי לו הבריאה כולה; אלא שה' **בחר** בעם ישראל. בדרך זו יש לבאר אף את מושג בחירת המקום הנוכח פעמים רבות כל-כך בספר דברים: ה' **אינו צריך** בית ואינו קשור ומחויב למקום מסוים; **יכול** ה' להתגלות במקום אשר ירצה והוא אשר **יבחר** את המקום.

⁷ ראה לדוגמה: ויקרא, ד', ו; י', יח.

⁸ **משכן העדות**: שמות, ל"ח, כא; במדבר, א', ג; נג; י', יא. **משכן אהל מועד**: שמות, ל"ט, כב; מ', ב, כח, לג.

⁹ ראה: G. Von Rad, *Deuteronomium Studien*, Göttingen 1974, p. 26. בספר דברים באים הביטויים הנרדפים "לשכן שמו שם" (דברים, י"ב, יא ועוד) ו"לשום שמו שם" (י"ב, כא; י"ד, כד). בביטוי "לשכן שמו" יש רמז כלשהו למשכן, מה שאין כן בביטוי "לשום שמו שם". ראה: י' זקוביץ, 'לשכן שמו שם - לשום שמו שם', תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 338-340.

ב. לעמד לשרת בשם ה'

אם בית המקדש הוא בית ה', הרי העובדים במקום זה הם משרתיו. מחשבה זו פשוטה, עד שדומה שאין כל ספק בה. אף מצאנו במקראות את כינוי הכוהנים והלוויים כמשרתי ה': על שמואל נאמר "והנער שמואל **משרת את ה'**" (שמו"א, ג', א); ישעיהו ניבא "ואתם פֹּהֲנֵי ה' תִּקְרְאוּ **משרתי אלהינו** יֵאָמֵר לָכֵם" (ס"א, ו)¹⁰; יחזקאל ניבא: "והכהנים הלֹוִיִּם... המה יִקְרְבוּ אֵלַי **לשרתני**" (מ"ד, טו), "...הכהנים הלֹוִיִּם... הקרִיבִים אֵלַי... **לשרתני**" (מ"ג, יט); ועוד רבות בספרי נביאים וכתובים¹¹.

והנה, מחשבה פשוטה זו אינה פשוטה כל כך בתורה. מהו תפקיד הכוהן? בפרקי המשכן בספר שמות חוזר הביטוי **לשרת בקדש**: "בגשתם אל המזבח **לשרת בקדש**"¹². הכתוב אינו אומר את מי משרת הכוהן, אלא היכן משרת הכוהן. וכך אומר הכתוב בשמות: "והיה על אהרן **לשרת**"¹³ את מי משרת אהרן? על כך אין תשובה בכתוב. ההיגיון הלשוני אומר שאחרי הפועל 'לשרת' דרוש מושא ישיר, אולם מושא זה אינו בכתוב. מדוע התורה אינה אומרת את מי משרתים הכוהנים, והרי אין הם כי אם משרתי אלוהינו? אכן, במחשבה ראשונית תפקיד הכוהן הוא לשרת את הקב"ה, אולם מחשבה זו אין התורה יכולה לקבל שהרי 'לי כל חיתו יערי ומה צריך הבורא את עבודת בני האדם?! אין הכוהן משרת את הקב"ה! בספר ויקרא הפועל **לשרת** כלל אינו נמצא, ואין זה בכדי. בחסרון הפועל מלמד הכתוב על כך שהכוהנים אינם משרתי ה' אלא עושי מצוותו. בספר במדבר חוזר הפועל מספר פעמים וכך אומר משה לבני לוי:

"ויאמר משה אל קרח שמעו נא בני לוי. המעט מכם כי הבדיל אלהי ישראל אתכם מעדת ישראל להקריב אתכם אליו לעבד את עבודת משכן ה'¹⁴ **ולעמד לפני העדה לשרתם**"

(במדבר, ט"ז, ח-ט)¹⁵.

אין בני לוי כי אם משרתי העדה ולא משרתי ה'!

גם בעניין הזה מצאנו דרך התייחסות מיוחדת בספר דברים. על השאלה את מי משרת הכוהן עונה התורה בספר דברים: "וזה יהיה משפט הכהנים... **לעמד לשרת בשם ה'**... וכי יבוא הלוי... ו**שָׁרַת בשם ה'**" (דברים, י"ח, ה-ז). אין הכוהן משרת את הקב"ה אלא משרת

¹⁰ אמנם ישעיהו מתייחס כאן לכל העם, וניבא שכולם ייקראו משרתי ה' וכוהניו, אך מכל מקום מדברי המשל שלו עולה ההקבלה בין הכוהנים ובין משרתי ה', וניתן להתייחס למשלו של ישעיהו בפני עצמו, ללא יחס לנמשל (העם).

¹¹ ראה לדוגמה דבה"א, כ"ג, יג; תהילים, ק"א, ו.

¹² שמות, כ"ח, מג. וראה שמות, כ"ט, ל; ל"ה, יט; ל"ט, א, מא.

¹³ שמות, כ"ח, לה. וראה גם שמות, ל', כ; ל"ט, כו.

¹⁴ את הביטוי **עבודת משכן ה'** ראוי לבאר כניגוד לביטוי ה'פשוטי יותר- **עבודת ה'**. ללמדך שהם עובדי המשכן ולא עבדי ה'. ראוי להדגיש שמשפר פעמים בתורה נקראו ישראל **עבדי ה'** (ראה לדוגמה ויקרא, כה, נ"ח), ואילו על הכהנים והלוויים לא נאמר בתורה שהם **עבדי ה'**. רק במקום אחד (במדבר, ח', יא) מכונה עבודת הלוויים **עבודת ה'**.

¹⁵ ראה גם במדבר, ח', כו; וכן ראה במדבר, ג', לא; ד', ט, יב, יד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בשמו! הכוהן הוא שליח ה' שנבחר על ידו לשרת את בני האדם. מול פסוקים אלו על הכוהנים עומדים פסוקים אחרים בספר המבטאים מגמה הפוכה: "לעמד לפני ה' לשרתו" (דברים, י', ה), "לשרת שם את ה' אלהיך" (שם, י"ז, יב), "כי בס בחר ה' אלהיך לשרתו ולברך בשם ה'" (שם, כ"א, ה). כיצד אפשר להסביר את הסתירה?¹⁶ האם הכוהן משרת את בני האדם או את הקב"ה? לא ננסה ליישב את הסתירה בין שתי קבוצות הפסוקים, המבטאות מגמות סותרות: מחד, אין הקב"ה צריך את עבודת בני האדם ואין הכוהן משרת אותו. אולם מאידך, מה תפקידנו בעולם אם לא לעבוד את הקב"ה?! אין אפשרות לענות ולגשר על הדברים, ואלה ואלה דברי אלוהים חיים.

שאלתנו עתה היא, האם ישנה שיטתיות כלשהי היכן הולך ספר דברים בשיטה אחת והיכן הולך הוא בשיטה השנייה, וכמדומה שאף על שאלה זו אפשר לענות. בפסקה המוקדשת לכוהנים בפרשת שופטים (דברים, י"ח, א-ח), הכוהנים מתוארים כמשרתים **בשם ה'**: "לעמד לשרת בשם ה'... ושרת בשם ה'", ואילו בשאר הפסקאות הכוהנים מתוארים כמשרתי ה'. חששו של משה הוא פן ירום לבב הכוהנים, ועל כן דווקא בפסקה המוקדשת לכוהנים מודגש הדבר שאין אפשרות לשרת את הקב"ה, כי כל העולמות שלו הם ואין הוא זקוק לעבודת בני האדם - אין הכוהנים כי אם משרתי בני האדם.

ג. ארון ה'

בלב המקדש בקודש הקודשים עומד הארון. מה תפקידו של הארון? על הארון עומדים הכרובים הפורשים כנפיהם. מצאנו שאחד מכינויי ה' הוא "ה' אלהי ישראל ישב הכרובים" (מלכ"ב, י"ט, טו; ישעיה, ל"ז, טז). לכאורה, יוצא שהארון הוא מקום משכנו של ה'. מחשבה זו הנה מחשבה קשה וכנראה כנגדה יצא הנביא ירמיהו:
"בימים ההמה נאם ה' לא יאמרו עוד ארון ברית ה' ולא יעלה על לב ולא יזכרו בו ולא יפקדו ולא יעשה עוד. בעת ההיא יקראו לירושלם כסא ה' ונקוו אליה כל הגוים לשם ה' לירושלם ולא ילכו עוד אחרי שררות לבם הרע"
(ירמיה, ג', טז-יז).

הגויים שיבואו לעתיד לירושלים יבואו לשם ה', ולא יבואו אל הארון המסמל תפיסה גשמית של ה' בעיני העם. ירושלים מסמלת כאן מקום לדרישת ה' ולא 'מקום מגוריו'.

¹⁶ נוסח תרגום השבעים לכל אורך ספר דברים מבטא את קו המחשבה הראשון - אין הכוהנים משרתי ה' אלא משרתים בשמו. נוסח תרגום השבעים בדברים, י', ח: "לעמוד לפני ה' לשרתו" (נוסח המסורה: "לעמד לפני ה' לשרתו"), בדברים, י"ז, יב: "לשרת את שם ה'" או "לשרת בשמו" (נוסח המסורה: "לשרת שם את ה' אלהיך") ובדברים, כ"א, ה: "כי בס בחר ה' לעמוד לפניו ולברך בשמו" (נוסח המסורה: "כי בס בחר ה' אלהיך לשרתו").

נוסח תרגום השבעים הוא אפוא הרמוני, בעוד נוסח המסורה מבטא דיאלקטיקה, כאמור בגוף המאמר. יש לציין שהתרגום הארמי בתורה ובנביאים מתרגם בדרך כלל "לשמא... קדם ה'" (ראה לדוגמה את התרגום לדברים, י"ז, יב; שמו"א, ב', יא; יחזקאל, מ"ג, יט; מ"ד, טו). אולם לא תמיד מוסיף התרגום את המלה **קדם** להרחקת ההגשמה. ראה התרגום לדברים, י', ח; כ"א, ה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

האם גם התורה מתמודדת עם הבעיה? התורה, כדרכה, אינה מרבה במלים, ולשונה וסגנונה ילמדונו על דרכה. ביטוי רווח בנביאים ובכתובים הוא **ארון ה'**. למשל:
"ויקם דוד וילך... להעלות משם את **ארון האלהים**... וירכבו את **ארון האלהים**...
וישב **ארון ה'**..."

(שמו"ב, ו', ב-יז).

"אז יקהל שלמה... ויעלו את **ארון ה'**..."

(מלכ"א, ח', א-ד).

התורה מכנה לעתים את הארון **ארון** ללא כל תוספות - "ועשו **ארון** עצי שטים...". (שמות, כ"ה, י), ולעתים **ארון העדות** או **ארון ברית ה'**¹⁷. אולם הביטוי **ארון ה'** או **ארון האלהים** אינו בא בתורה בשום מקום. ללמדך: אין הארון מקום הדום רגליו של הבורא, כי לו תבל ומלוואה. הארון נועד לצורכי בני האדם, כברית וכעדות. בספר ויקרא התייחסות מיוחדת בסוגיה זו. אין הארון נזכר בספר ויקרא אלא פעם אחת, וגם היא בדרך אגב: "ואל יבא בכל עת אל הקדש... אל פני הכפרת אשר על הארץ" (ויקרא, ט"ז, ב). אין הארון נזכר לצורך גופו, אלא כמראה מקום לכפרות. בהמשך הפרק נאמר בהקשר דומה: "וכסה ענן הקטרת את הכפרת אשר על העדות" (שם, יג). כאן הארון כלל אינו נזכר. בפרשת חנוכת המשכן (ויקרא, ח"י) הארון אינו נזכר אף שהזכרתו מתבקשת.

בסיפור חנוכת מקדש שלמה הארון תופש מקום מרכזי ביותר בהשראת השכינה:
"ויבאו הכהנים את ארון ברית ה' אל מקומו אל דביר הבית אל קדש הקדשים...
ויהי בצאת הכהנים מן הקדש והענן מלא את בית ה'..."

(מלכ"א, ח', א-יא)¹⁸.

השראת השכינה באה לאחר הכנסת הארון למקומו. בפרשת היום השמיני הארון אינו נזכר, והשראת השכינה אינה תלויה באמצעים טכניים והיא מנותקת מכל מעשי בני אדם. יש בשתיקה זו של ספר ויקרא מעין הקדמה ושורש לנבואתו של ירמיהו "לא יאמרו עוד ארון ברית ה'..."¹⁹.

¹⁷ **ארון העדות** - ראה שמות, כ"ו, לג, לד; ל', כו; במדבר, ד', ה; ז', פט; ועוד. **ארון ברית ה'** - ראה במדבר, י', לג; י"ד, מד; דברים, י', ח; ועוד.

¹⁸ מלכ"א, ח', א-יא. אף בסיפור העלאת הארון לעיר דוד בידי דוד (שמו"ב, ו) הארון תופס מקום מרכזי.
¹⁹ דרך זו שנקטנו בהסבר דרכה של התורה בספר ויקרא, אפשר שתסביר לנו את הסימניו של פרשת ויהי בנסוע הארון (במדבר, י', לה-לו). בסוגיה במסכת שבת (קטו, ע"ב) נאמר: "פרשה זו עשה לה הקב"ה סמניות מלמעלה ולמטה...". בספרי לעומת זו נאמר: "נקוד עליו מלמעלה ולמטה..." (ספרי, מהדורת האראוויץ, פיסקא פד). וכן במדרש משלי (בובר) פרשה כ"ו: "ויהי בנסוע הארון - בין מלמעלה בין מלמטה נקוד. רבי אמר ספר היה בפני עצמו ונגזר...". לעניין הניקוד על אותיות, ראה אבות דרבי נתן "אלא כך אמר עזרא אם יבוא אליהו ויאמר לי מפני מה כתבת כך אומר אני כבר נקדתי עליהן..." (אדר"י, מהדורת שכתר, עמ' נא). הניקוד על הפרשה רומז כנראה לנגיזתה של הפרשה כולה ולהשמטתה מן הספר, והדבר מתאים לשיטת רבי ש"ספר היה בפני עצמו ונגזר". יש לראות בנגיזה ומחיקה זו מעין תיקון סופרים. תיקון הסופרים היה משום שלכאורה משמע שישנו קשר ממשי בין ויהי בנסוע הארון

סיכום

בשלושת הסעיפים של מאמרנו עמדנו על דרכה המיוחדת של התורה בהתייחסותה למקדש. שלא כדרכה של הנבואה, אין התורה דנה במפורש על מהות המקדש וקדושתו. עמדתה מובעת בלשונה הצרופה והמזוככת, ללא התוכחה והכעס. לא כן הנבואה, המדברת אל העם, ועל כן יש בלשונה ביטויים מלשון העם. כמובן, אין להעלות על הדעת שהנביאים המשתמשים בביטוי **בית ה'** מתכוונים למשמעותו הגשמית הפשוטה, שהרי הם שנלחמו בדעות מעין אלה. ההבדל הוא רק בדרך המאבק: מאבק דעות מפורש אצל הנביאים לעומת זיכוך הלשון בדברי התורה.

עסקנו כאן בכמה דוגמות מתוך המילון של פרשיות המקדש בתורה. ודאי וודאי יש מקום להרחיב את הדיון למלים נוספות, ומתוך כך נזכה להבין את דרכה של התורה ואת רעיונותיה.

לבין 'קומה ה'', אף שאין זו כוונת הדברים. על הרחקת ההגשמה בפסוקי הארון שבספר במדבר עמד יי מילגרום בפירושו לפסקה באנציקלופדיה עולם התנ"ך לספר במדבר (ירושלים, תשמ"ו, עמ' 70). יש להניח שתיקון הסופרים הזה לא נתקבל משום שסברו שאין בפסוקים אלו בעיית הגשמה. עוד על משמעות הנוני"ם ראה הר"ש ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 178-181. הר"ש ליברמן אינו מסביר מדוע ניתנו הסימניות דווקא בפרשה זו.